

Grodno w XVIII wieku. Miasto i ludność (na tle trendów rozwojowych od średniowiecza do 1939 roku), pod red. A. Woltanowskiego i J. Urwanowicza, Białystok 1997, ss. 207

У прадмове да кнігі адзначаецца, што яна задумвалася як публікацыя арыгінальнай гістарычнай крыніцы — „Спісу жыхароў Гародні” з 1794 г. Дакумент планавалася падаць у кантэксце падзей паўстання Касцюшкі на Гарадзеншчыне, з апісаннем абставін узнікнення крыніцы. Аднак па ходу працы было вырашана значна пашырыць храналагічныя рамкі аповеду і паказаць названы дакумент на фоне агульнага горадабудаўнічага і дэмаграфічнага развіцця Гародні ад самых пачаткаў да 1939 г.

У выніку атрымалася зборная праца з шасці тэматычна звязаных між сабой раздзелаў. Адкрываецца аповед нарысам „Гародня да XVIII ст. Горад і жыхары” (аўтар — Ева Урвановіч). Наступныя тры раздзелы прысвечаны непасрэдна „Спісу...”¹. Раздзел „Жыхары Гародні ў 1897 г. (аўтар — Адам Даброньскі) прадстаўляе аналіз дэмаграфічнага стану горада на аснове матэрыялаў першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва. Завяршае працу нарыс Яна Ежы Мілеўскага „Гародня — горад і яго жыхары ў міжваенны час”.

Усе раздзелы працы ўкладаюцца ў вялікую тэму урбаністычна-дэмаграфічнага развіцця Гародні і адначасова з’яўляюцца самастойнымі навуковымі тэкстамі. Высокая інфармацыйная насычанасць

¹ Назвы раздзелаў: „Гародня ў паўстанні Касцюшкі”, аўтар — Анджэй Вальтаноўскі; „Гарадзенская кантрыбуцыя генерала Паўла Цыцыянава і спіс жыхароў горада з 1794 г.”, аўтары — Ежы Урвановіч і Анджэй Вальтаноўскі”; „Спіс жыхароў Гародні з 1794 г.” у апрацоўцы Ежы Урвановіча.

даследавання, несумненна, дазволіць яму заняць важнае месца ў працэсе вывучэння гісторыі самага старажытнага на Нёмане горада.

Асаблівай увагі заслугоўваюць раздзелы, прысвечаныя гарадзенскім падзеям падчас паўстання Касцюшкі і абставінам узнікнення „Спіса...”. Яны паспяхова выконваюць абавязковую пры публікацыі крыніц задачу — увядзенне дакумента ў кантэкст гістарычнага працэсу. Апісанне падзеяў паўстання 1794 г. у Гародні грунтуюцца на саліднай польскай гістарыяграфіі, дапоўненай матэрыяламі, здабытымі ў архіўных пошуках, у тым ліку і ў Нацыянальным архіве Беларусі. Апавед лагічна пераходзіць у дэталёвую рэканструкцыю прычын і абставін стварэння „Спіса жыхароў Гародні”, галоўнай сярод якіх была кантрыбуцыя, сабраная з горада пад пагрозай артылерыйскага абстрэлу адступаючым расейскім войскам. Сама публікацыя „Спісу...” суправаджаецца дэталёвымі каментарыямі Ежы Урвановіча. На жаль, сярод гэтых каментарыяў адсутнічае неабходнае ў такіх выпадках фармальнае апісанне крыніцы. Таму чытачу застаецца невядомым, дзе захоўваецца арыгінал, з якога друкуецца, як ён выглядае і г.д.

Перапіс насельніцтва 1897 г. зафіксаваў дэмаграфічную сітуацыю, якая склалася ў горадзе за стагоддзе расійскага панавання. Адам Даброньскі, унёсшы папраўку на прысутнасць у горадзе значнай колькасці расейскіх вайскоўцаў, выдзеліў колькасныя паказчыкі розных груп насельніцтва паводле шэрагу крытэрыяў: тэрытарыяльнага паходжання, узросту, полу, сямейнага стану, нацыянальнасці, веравызнання, адукацыі, прафесіі. У выніку атрымалася дэталёвая і выразная карціна дэмаграфічнага вобліку горада, больш поўная, нават, за створаную на аснове пазнейшых спісаў насельніцтва 20-30-х гадоў.

Дэмаграфічная частка даследавання Яна Ежы Мілеўскага грунтуюцца на некалькіх перапісах жыхароў, праведзеных у прамежку між 1919 і 1931 гадамі. Галоўнымі крытэрыямі аналізу даследчык абраў: веравызнанне, нацыянальнасць, прафесійную дзейнасць гарадзенцаў. Спецыяльна патрэбна адзначыць імкненне гісторыка прыняць пад увагу ўплыў палітычных фактараў на развіццё дэмаграфічных працэсаў і самыя вынікі перапісаў насельніцтва. Значная ўвага ўдзелена таксама тэрытарыяльнаму развіццю горада ў міжваенны перыяд.

Успрыняцце тэксту гэтага раздзелу, таксама як і ўсіх астатніх, (асабліва дэталёвыя апісанні планіроўкі) значна ўскладняецца з-за адсутнасці ў кнізе картаў горада. Між тым у літаратуры ёсць шэраг гістарычных рэканструкцый планіроўкі горада на XII, XIV, XVI ст.ст., вядома каля дзесятка планаў Гародні XVIII-XIX ст.ст., не кажучы ўжо пра пачатак XX ст. Непасрэдна звязаны са стрыжневым

сюжэтам працы (публікацыя „Спісу...” 1794 г.) план Гародні 1780/83 гг., паколькі на ім пададзены спіс уладальнікаў будынкаў і пляцаў як правабярэжнай, так і левабярэжнай частак горада².

Адметнасць рэцэнзуемай працы праяўляецца яшчэ ў тым, што яна створана пераважна на аснове і ў кантэксце польскай гістарыяграфіі, амаль без выкарыстання прац беларускіх і расейскіх даследчыкаў. Для большасці раздзелаў кнігі гэта не азначала значнага зніжэння іх навуковай вартасці, паколькі такіх прац існуе вельмі мала. У савецкай Беларусі негалосна забаранялася даследаваць некаторыя гістарычныя падзеі (у тым ліку паўстання Касцюшкі), якія маглі б выявіць сапраўдную акупацыйную сутнасць расійскай палітыкі на Беларусі.

Аднак спроба апісаць урбаністычнае развіццё Гародні ў сярэднявеччы на аснове толькі польскіх даследаванняў (пераважна больш чым паўвекавой даўнасці) ад самага пачатку асуджана на няўдачу. Агульная наша бяда — няведанне гістарыяграфіі суседзяў, стала галоўнай прычынай таго, што першы раздзел рэцэнзуемай працы не дасягае ўзроўню астатніх.

На пачатку раздзела адчуваецца водгалас даўно закончанай і амаль забытай дыскусіі пра месцазнаходжанне (на Прыпяці, ці на Нёмане) летапіснай Гародні. Выказванні па гэтай праблеме Юзафа Ядкоўскага і Генрыка Лаўмяньскага ў канцы 20-х — пачатку 30-х гадоў сёння не маюць навуковай вартасці таму, што яны аказаліся памылковымі. Тое, што звесткі ўсходнеславянскіх летапісаў XII ст. пра гарадзенскіх князёў (Усеваладка, Барыса, Глеба, Мсціслава), Гарадзенскае княства і горад Гародню датычацца менавіта горада на Нёмане даказаў у 1932 г. сам Ядкоўскі, раскапаўшы на Старым замку магутныя культурныя напластаванні ўсходнеславянскага горада, мураваную праваслаўную царкву і княскі церам XII ст. Пасля гэтых адкрыццяў адразу стала неактуальным меркаванне Лаўмяньскага пра Гародню як летувіскую крэпасць, прыкрываўшую пераправы на Нёмане падчас паходаў летувісаў на Польшчу і паўднёва-заходнюю Русь. Галоўны апанент Лаўмяньскага ў дыскусіі па праблеме пачаткаў Вялікага княства Літоўскага Генрык Пашкевіч паспеў улічыць вынікі раскопак Ядкоўскага ўжо ў працы выдання 1933 г. і адназначна лакалізаваў летапісны горад на Нёмане³.

² План захоўваецца ў Ваенна-гістарычным архіве Расіі ў Маскве (ф. ВУА, № 21872), і неаднаразова згадваўся ў публікацыях.

³ H. Paszkiewicz, *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1933, s. 8-9. А памылковае меркаванне Лаўмяньскага без усялякіх каментарыяў паўторана ў выданні 1983 г.: H. Łowmiański, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1983, s. 52.

Ад таго часу нашы веды пра сярэднявечную Гародню значна папоўніліся. Наўрад ці якое сур’ёзнае даследаванне па сярэднявечнай гісторыі горада можа абысціся без прац Мікалая Вароніна, Фрыды Гурэвіч, Алены Квігніцкай, Паўла Рапапорта, Яраслава Звяругі, Міхася Ткачова, Алега Трусава, Ігара Чарняўскага, Юрыя Гардзева⁴ і іншых гісторыкаў.

У XII ст. Гародня была цэнтрам удзельнага ўсходнеславянскага княства са сваёй уласнай дынастыяй, якая знаходзілася ў сферы палітычнага ўплыву Кіева. Горад складаўся з трох асноўных частак: дзядзінца (месца жыхарства князя з дружнай і дваром), вакольнага горада (умацаваны гандлёва-рамесны пасад, размяшчаўся на тэрыторыі Новага замка) і неўмацаваных пасадаў⁵.

За пасляваенныя дзесяцігоддзі сфармавалася нават асобная гістарыяграфія ўнікальнай культурнай з’явы ў Гародні XII ст. — школы мураванай архітэктуры, якая ставіцца спецыялістамі ў адзін шэраг з такімі як кіеўская, полацкая, ноўгарадская і лічынца самай арыгінальнай ва ўсім усходнеславянскім арэале. Сёння вядома шэсць помнікаў гэтай школы (пяць знаходзіцца ў Гародні, адзін — у Ваўкавыску) і ёсць падставы меркаваць пра наяўнасць яшчэ як мінімум двух цэркваў XII ст. — на тэрыторыі Новага замка і пасады ля вуліцы Вялікая Траецкая⁶. Час узнікнення школы акрэслены на другую палову — апошнюю чвэрць XII ст.

Састарэлі прыведзеныя ў раздзеле выказванні аўтараў 20-30-х гадоў пра датыроўку Барысаглебскай царквы на Каложы (дарэчы, спасылка на працу Госцева і Шведа на стар. 18 пра пабудову царквы на Старым замку зроблена недакладна — там гаворка не пра 1180 г., а пра 80-я гады XII ст.). На стар. 19 ідзе гаворка пра царкву Прачыстай Багародзіцы, якую, паводле аўтаркі, фундаваў вялікі князь Аляксандр. На самай справе гэтая царква, адкрыццё якой

⁴ Гл. напрыклад: Н. Н. Воронин, *Древнее Гродно*, Москва 1954; Е. Д. Квитницкая, *Планировка Гродно в XVI-XVIII вв.*, [в:] *Архитектурное наследство*, Москва 1964, № 17, с. 11-38; Ф. Д. Гуревич, *Древние города Белорусского Полеманья*, Минск 1982; П. А. Раппопорт, *Русская архитектура X-XIII вв.*, Ленинград 1982; И. М. Чернявский, *Пречистенская церковь XII в. в Гродно*, [в:] *Древнерусское государство и славяне*, Минск 1983, с. 119-121; М. А. Ткачев, *Замки Белоруссии*, Минск 1987; О. А. Трусов, *Памятники монументального зодчества Белоруссии*, Минск 1988; Я. Г. Зверуго, *Верхнее Полеманье в IX-XIII вв.*, Минск 1989; А. А. Трусаў, В. Е. Собаль, Н. І. Здановіч, *Стары замак у Гродне XI-XVIII ст.ст.*, Минск 1993; Ю. Гардзеў, *Да пытання фарміравання гродзенскай урбаністыкі (канец 10-х — 30-я гады XX ст.)*, [у:] *3 глыбі вякоў. Наш край*, Минск 1997, с. 68-78.

⁵ А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII ст.ст. (планіроўка, культурныя слой)*, Минск 1991, с. 70.

⁶ Там жа, с. 71.

археолагамі голасна прагучала ў пачатку 80-х гадоў ХХ ст., была збудавана яшчэ ў ХІІ ст.⁷

Лічу неабходным выправіць недакладнасць з апісаннем будаўніцтва касцёла езуітаў (стар. 20). Справа ў тым, што Стэфан Баторый не меў дачынення да пабудовы існуючага езуіцкага касцёла (сённяшняга гарадзенская фара), якая адбылася ў ХVІІ ст. Баторый фундаваў для езуітаў мураваны касцёл (разбураны камуністамі ў 1961 г.) на месцы драўлянай фары Вігаўта. Аднак пасля смерці караля езуіты ад гэтай фундацыі адмовіліся⁸.

Некаторыя недакладнасці ўкраліся ў тэкст падчас апісання падзей ХІІІ ст. Так, паведамленне беларуска-літоўскіх летапісаў пра збурэнне Гародні татарамі ў 1241 г. (стар. 7) ужо даўно не лічыцца верагодным (гл. таго ж Пашкевіча). Вялікі князь Віцень кіраваў не з 1282 г., а, праўдападобна, з 1295 г.

У апошнія гады адбыліся змены і ў агульнай ацэнцы падзей, звязаных з пачатковай гісторыяй Вялікага княства Літоўскага і з этнічнай характарыстыкай гэтай дзяржавы. Так, у 1992 г. падчас міжнароднага „круглага стала” ў Менску з удзелам польскіх гісторыкаў (у іх ліку Юльёш Бардах, Ежы Клячоўскі, Анджэй Рахуба) і сустрэчы летувіскіх і беларускіх гісторыкаў у Гервях была выпрацавана такая дэфініцыя пачаткаў ВКЛ: „Ва ўмовах барацьбы з крыжацкай агрэсіяй і пад пагрозай мангола-татарскага нашэсця ў першай палове ХІІІ ст. у верхнім Панямонні ўзнікла беларуска-літоўскае гаспадарства з цэнтрам у Навагарадку, якое стала ядром магутнай еўрапейскай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага”⁹. Гісторыкі ўжо патроху адыходзяць ад старых фармулёвак, як напрыклад, „панаванне літоўскіх князёў” у адносінах да беларускіх земляў і да т.п.

Два археаграфічныя выданні, якія праходзяць пад абрэвіатурамі АWAК (стар. 11) і ARDA (стар. 14) на самай справе з’яўляюцца адным выданнем, арганізаваным „Віленскай камісіяй для разбору і выдання старажытных актаў”, якая дзейнічала ў 1864-1915 гг.¹⁰ Гэтая камісія выдала таксама „Пісцовую кнігу Гродзенскай эканоміі”¹¹ — важнейшую крыніцу па гісторыі горадабудаў-

⁷ І. М. Чарняўскі, Г. П. Жаровіна, *Нечаканае адкрыццё*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі”, 1982, № 4, с. 34-36.

⁸ Алесь Краўцэвіч, Алег Трусаў, Ігар Трусаў, *Вяртаньне да людзей*, „Мастацтва”, 1993, № 8, с. 45.

⁹ *Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім*, Стэнаграма пасяджэнняў Міжнароднага круглага стала, якія адбыліся ў Мінску 6-7 красавіка 1992 г., Мінск 1992, с. 121.

¹⁰ *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, Мінск 1994, т. 2, с. 278.

¹¹ *Пісцовая кніга Гродзенскай эканоміі*, Вільна 1881-1882, ч. 1-2.

нічага развіцця Гародні ў XVI-XVII ст.ст. На аснове гэтага выдання, выявы горада на гравюрах Цюнта 1568 г., Макоўскага 1600 г. і планаў XVIII-XIX ст.ст. Алена Квітніцкая зрабіла дэталёвую рэканструкцыю планіроўкі Гародні на 1560 г. Па матэрыялах выдання вылічаны таксама памеры сядзіб правабярэжнай часткі горада ў 1560 г.¹²

Шмат цікавых дэталей і важных высноў пра агульны ход урбаністычнага развіцця горада змешчаны ў артыкуле Шыманьскага¹³. У апошнія гады вывучэннем горадабудаўнічай гісторыі Гародні плённа займаецца Юры Гардзеў.

З нядаўняга часу пасля развалу т.зв. сацыялістычнага лагера ў беларускіх і польскіх гісторыкаў з'явіліся рэальныя магчымасці для пашырэння навуковых кантактаў і пераадолення ізаляцыі, штучна створанай камуністычнай сістэмай. Аднак павінен прайсці нейкі час пакуль гэтыя кантакты выйдуць на нармальны еўрапейскі ўзровень і дапамогуць пераадолець названую ізаляцыю. Мэтай выказаных тут заўваг з'яўляецца не толькі жаданне паслужыць навуковай праўдзе, але імкненне аўтара выказацца за жыццёвую неабходнасць супрацоўніцтва гісторыкаў нашых краін на ніве даследавання агульнай гісторыі.

Аляксандр Краўцэвіч
(Гродна)

¹² А. К. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння...*, с. 84-86.

¹³ S. Szymański, *Urbanistyczno-architektoniczne formowanie się Grodna w okresie od XIV do XVIII w.*, [w:] *Rocznik Białostocki*, Białystok 1970, t. 9, s. 237-263.

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, do druku przygotował i wstępem opatrzył Antoni Mironowicz, Białystok 1997, ss. 200

Popularność kultu maryjnego na ziemiach Rzeczypospolitej jest czymś niezwykle charakterystycznym dla rzeczywistości życia religijnego w XVIII wieku. Cześć oddawana Matce Bożej cechuje wiernych Kościoła wschodniego obydwu wyznań: prawosławnego i unickiego; charakteryzuje także wiernych Kościoła katolickiego, czego świadectwem jest nie tylko znaczna — i rosnąca — ilość miejsc sanktuariów maryjnych w tej epoce, lecz również np. poezja konfederatów barskich¹. Dzięki ostatniej publikacji Antoniego Mironowicza możemy wnikać głębiej w — z natury swej — niezwykle intymną istotę relacji człowieka do *sacrum*.

¹ *Literatura barska (Antologia)*, oprac. J. Maciejewski, Wrocław 1976.

W Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu A. Mironowicz odnalazł rejestr cudownych zdarzeń, które zapisywane były w związku z kultem ikony Matki Bożej znajdującej się w cerkwi parafialnej pw. św. Michała Archanioła i św. Anny w Starym Korninie. Cuda w sposób ciągły zarejestrowane zostały dla lat 1716-1724. Wspomniane są również wydarzenia cudowne jeszcze wcześniejsze — od 1710 r.

Kult ikony kornińskiej, jak widać to dowodnie, wykraczał poza ramy lokalne. Najwięcej pielgrzymów przybywało tu z województwa podlaskiego. Ale pielgrzymowali też oni i z okolic Grodna, Brześcia i Kamieńca Litewskiego, Wysokiego Mazowieckiego czy — incydentalnie — nawet z Lublina lub Poznania.

Nurt maryjnej pobożności, człowiek wobec *sacrum*, cielesne i duchowe choroby, lęki egzystencjalne przynoszone przed korniński cudowny wizerunek — to jedna sfera zagadnień, które możemy spenetrować dzięki tej edycji źródłowej. Lecz wpisy do *Księgi cudów* pozwalają też wnikać w sprawy społeczne i obyczajowe, ujawniają interesujące procesy kulturowe zachodzące na terenach pogranicza Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pośród pielgrzymów dominują elementy plebejskie: chłopci i mieszczenie. Zaskakująco dużą grupę stanowi wśród nich szlachta i to nie tylko uboga, zaściankowa. Relatywnie licznie reprezentowana jest i szlachta zamożna, urzędnicza. Konstatacja ta przeczy powszechnie przyjmowanej tezie, iż w tej epoce w Kościele wschodnim, zarówno prawosławnym jak i unickim, szlachta praktycznie była już nieobecna.

Skomplikowane kwestie tożsamości narodowej na tych terenach znajdują również odbicie w publikacji. Można je zauważyć np. poprzez pryzmat wizji, jakiej doznała Antonina Lewicka (nb. również pochodząca ze znanego podlaskiego rodu herbu Rogala). Szalejąca zaraza spowodowała, że nie mogła ona powrócić do swego dworu w Hołodach, gdzie pozostał półroczny synek. Oddała go w opiekę Matki Bożej Kornińskiej i wkrótce też została „*przez sen pocieszona, który miała powróciwszy do Nowin z cerkwi kornińskiej. Po wysłuchaniu nabożeństwa na dzień Wniebowzięcia Najświętszej Panny, gdzie z utrapienia zaśnionej ukazała się białogłowa niesąca w białej koszulce dziecko, którego gdy się matka wdrygała przyjąć, aby się nie zapowietrzyła, spuszczone z ręku dziecko, złożywszy z dewotą ręce, ukloniło się Matce te mówiąc słowa: «Hospodi pomiluj». Za co Matka strofowała białogłową, że synekczka po rusku uczyła, wzięła odpowiedź, «iż mój syn Rusinem». Po tym ocknąwszy się pomieniona Imść Pani Lewicka uczyniła wota, że syna swego na służbę boską do Bazylianów ofiaruje klasztoru»* (s. 7).

Książka została wydana starannie zarówno od strony poligraficznej, jak i merytorycznej. Tekst źródłowy poprzedzony został wnikliwym wstępem. Wydawca zaopatrzył książkę również w wykaz miejscowości. Szkoda, że zrezygnował z dodania skorowidzu nazwisk. To zabieg zwykle kłopotliwy i niew-

dzięczny dla autorów, jest bardzo pożyteczny dla czytelników i przydatny zwłaszcza przy edycjach źródłowych. Jest faktem, że w przypadku akurat tego źródła byłby on niezwykle obszerny. Lecz mógłby służyć pomocą nie tylko zawodowym historykom, czy miłośnikom dziejów lokalnych i regionalnych; mógłby przydać się i tym, którzy zainteresowani są poszukiwaniem własnych korzeni.

Na zakończenie kilka uwag dyskusyjnych.

Cerkiew kornińska została ufundowana dzięki ofiarności parafian, zwłaszcza zaś Szymona Simonowicza (Szymonowicza?), co świadczy o jego relatywnie wysokim stanie zamożności. Lecz z pewnością nie był on, jak uważa A. Mironowicz, „pierwszym proboszczem” (s. VIII). Jak wynika to z raportu komisarzy powołanych przez metropolię Leona Kiszkę, po ufundowaniu cerkwi *na kapłaństwo syna swego na imię Jana Simonowicza promował swym kosztem, tego pierwszego do tej cerkwi wprowadzono kapłana* [podkr. J. U.] (s. 2). Tak więc pierwszym proboszczem był Jan syn Szymona i to on dał początek całej „dynastii” Simonowiczów na posłudze kapłańskiej w tej parafii.

Hipoteza Wydawcy książki o pierwotnie prawosławnym, dopiero w konsekwencji zastrzeżeń donatorów zapisujących uposażenie dla parafii, a więc niejako wskutek zastosowania przymusu materialnego — unickim charakterze parafii, nie brzmi przekonująco (s. VIII). Nie ma też wystarczających przesłanek na to, by można było stwierdzić, że świątynia kornińska od początku ufundowana została jako unicka. Sądzę, że problem ten oczekuje jeszcze na swe ostateczne rozstrzygnięcie.

„*Anna Pąsowska córka J. Pana Stanisława Pąsowskiego skarbnika Ziemi Bielskiej*” (s. 12) to zapewne Gąsowska — przedstawicielka znanej podlaskiej rodziny szlacheckiej Gąsowskich (Gąsowskich) herbu Garczyński². Przedstawiciele tego rodu: Jakub — być może późniejszy wojski bielski — i Józef, wymienieni również zostali na s. 87.

Reasumując stwierdzić należy, że wydana przez Antoniego Mironowicza książka wydatnie poszerza naszą wiedzę nie tylko o religijnym, duchowym wymiarze dziejów Podlasia. Stanie się też z pewnością zaczynem i podstawą do dalszych badań.

Jerzy Urwanowicz
(Białystok)

² Zob: *Urzednicy podlascy XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz [et al.], Kórnik 1994, s. 166. W tym czasie skarbnikami było dwóch Gąsowskich: Szymon Stanisław — podlaskim i Stanisław — bielskim. Najpewniej ten drugi był właśnie ojcem Anny Gąsowskiej. Tak więc dzięki informacji z *Księgi cudów* można wydłużyć przynajmniej o pięć lat wstecz, do 1716 r., okres sprawowania przez Stanisława funkcji skarbnika bielskiego.

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127

W recenzji pracy Antoniego Mironowicza poświęconej biskupowi Teodozemu Wasilewiczowi wysunąłem postulat napisania przez tego autora kolejnych publikacji poświęconych osobą, które życie swe poświęcili służbie Cerkwi i narodowi białoruskiemu¹. Po krótkim czasie mogę stwierdzić, że postulat ten spotkał się z natychmiastową odpowiedzią. Mamy więc kolejną wspólną pracę bibliograficzną, tym razem poświęconą metropolicie Józefowi Nielubowiczowi Tukalskiemu.

Warto przypomnieć, że Antoni Mironowicz jest autorem wielu opracowań naukowych poświęconych dziejom Kościoła prawosławnego i społeczności białoruskiej². Omawiana książka biograficzna posiada podobne cechy do poprzednich. Oparta jest na gruntownym materiale źródłowym z wykorzystaniem archiwów i bibliotek krajowych i zagranicznych. Autor korzystał między innymi z zasobów archiwalnych przechowywanych w Rzymie, Petersburgu, Krakowie i Warszawie. Przy pisaniu książki o Józefie Tukalskim wykorzystano wiele źródeł drukowanych i bogatą literaturę. Praca Antoniego Mironowicza oparta więc została na dobrej podstawie źródłowej, tak rozproszonej i trudno dostępnej szerokim kręgom czytelnicy. To dobrze, bowiem książka została poświęcona osobie wyjątkowej, wpływającej na losy Cerkwi prawosławnej w II połowie XVII wieku. Dopiero lektura książki profesora Mironowicza ukazuje sylwetkę bohatera, tak mało znanego w historiografii polskiej, białoruskiej czy ukraińskiej. Jest to bowiem pierwsza próba przedstawienia tej postaci szerokiemu kręgu czytelnikom.

W tym miejscu należy przedstawić ocenę postaci Józefa Tukalskiego dokonaną przez autora książki. Tukalski przeszedł wszystkie szczeble duchowych awansów: od ihumena kupiatyckiego, poprzez archimandrytę leszczyńskiego i wileńskiego, po godność biskupa białoruskiego i metropolity kijowskiego — egzarchy patriarszego. Na wszystkich tych szczeblach służby cerkiewnej był zawsze gorącym obrońcą prawosławia, jego praw i stanu posiadania w państwie polskim. Był świadkiem i bohaterem czasów w których przyszło mu kierować Cerkwią prawosławną. Władyka Tukalski wyświęcił

¹ Recenzja ta została opublikowana w *Białoruskich Zeszytach Historycznych* nr 9, Białystok 1998, s. 180-181.

² Antoni Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leimen 1984; *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVII wieku*, Białystok 1991; *Nieznanzy herbarz Michała Szczęśliwego*, London 1992; *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku*, Bielsk Podlaski 1994; *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996; *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, wyd. II, Białystok 1997; *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, Białystok 1997.

wielu duchownych dla których pozostawał wzorem postawy moralnej i duchowej. Jego osobiste wybory i postawy miał konsekwencje dla całego Kościoła. Tukalski musiał podejmować decyzje w sytuacji niezwykle trudnej. Rzeczpospolita prowadząca wojnę ze swymi sąsiadami coraz bardziej popierała hasła kontrreformacyjne. Odchodzono od tolerancji wobec innowierców. Wobec prawosławnych ponownie wprowadzono ograniczenia prawne. Z drugiej strony o metropolię kijowską co raz bardziej zabiegał patriarchat moskiewski, a stolica metropolii Kijów po raz pierwszy znalazła się w granicach państwa carów. Obrona tożsamości metropolii i jej jurysdykcyjnej przynależności do patriarchatu konstantynopolińskiego doprowadzała do konfliktu z prawosławnym carem moskiewskim. Dzięki jego postawie włączenie metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego nastąpiło dopiero w 1686 roku. Królowie polscy zamiast poparcia dla starań metropolitów kijowskich widzieli w nich czynnik destabilizacji wewnętrznej kraju. Decyzje monarchów pogłębiały podziały wewnętrzne w Cerkwi a popieranie unii doprowadzały do wzrostu antypolskich nastrojów wśród społeczności ruskiej. Metropolita Tukalski głęboko przeżywał powstałą sytuację, prowadził własną Cerkiew w sytuacji jej rozdarcia wewnętrznego. Po raz pierwszy przed hierarchą stanęły problemy lojalności wobec kanonicznych władz duchownych i władz państwowych. We wszystkich tych zakrętach historii zachował wierność tradycji metropolii kijowskiej i jej związków z Carogrodem.

Dużą rolę odegrał Józef Tukalski w rozwoju duchowości prawosławnej. Metropolita troszczył się o rozwój szkolnictwa prawosławnego wspierał działalność Akademii Mohylańskiej. Jeszcze jako archimandryta leszczyński postulował kanonizację świętego Atanazego Brzeskiego. Wraz z archimandrytą kijowsko-pieczerskim Innocentym Gizelem Tukalski występował do metropolity Dionizego Bałabana o wzięcie procesu kanonizacyjnego ihumena brzeskiego. Z polecenia metropolity Tukalskiego 20 lipca 1667 roku otwarto grób Atanazego Brzeskiego i potwierdzono jego cudotórcze oddziaływanie. Ciało męczennika pozostawało w stanie nienaruszonym. Józef Tukalski wraz z innymi hierarchami Kościoła prawosławnego uczestniczył w liturgii kanonizacyjnej 28 sierpnia 1659 roku ihumena poczajowskiego Iowa. Metropolita kijowski przyjaźnił się z innym świętym ihumenem kupiatyckim, owruckim i kaniewskim Makarym zabitym przez Turków w 1678 roku. Z polecenia Tukalskiego ihumen kiryłowski monasteru w Kijowie Melecjusz Dzik wyświęcił na zakonnika Daniela Tuptała, późniejszego metropolity rostowskiego Dymitra. Metropolita wywarł duży wpływ na życie młodego wówczas absolwenta Akademii Mohylańskiej, którego w 1669 roku wyświęcił na hierodiakona. Dymitr Rostowski (Tuptała) utrzymywał z Józefem Tukalskim bliskie kontakty aż do śmierci metropolity. Szczegółowe dane o tych i innych problemach związanych z życiem i z działalnością Józefa Tukalskiego znajdujemy w książce Antoniego Mironowicza.

Oceniając pracę profesora Mironowicza wypada podkreślić umiejscowienie postaci Tukalskiego w szerokim kontekście spraw związanych z ówczesną sytuacją Cerkwi prawosławnej. Takie ujęcie tematu pozwala lepiej zrozumieć postawy hierarchy prawosławnego w zmieniającej się sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej Rzeczypospolitej³. Trzeba również podkreślić staranność wydania biografii Tukalskiego. Książka *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski* została wzbogacona o indeksy nazw osobowych i geograficznych, co ułatwia jej wykorzystanie do innych badań historycznych. Recenzowana praca stanowić będzie ważną pozycję bibliograficzną w badaniach nad dziejami Kościoła prawosławnego w dawnej Rzeczypospolitej.

ks. Grzegorz Sosna
(Ryboły)

³ Położenie Kościoła prawosławnego A. Mironowicz omawia w pracy *Prawosławie i unia...*

Jerzy Kułak, *Pierwszy rok sowieckiej okupacji. Białystok 1944-1945*, Tom I, Białystok 1996, ss. 233.

Dokumenty do dziejów PRL. Białostoczczyzna 1944-1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz, opracował Jerzy Kułak, Warszawa 1998, ss. 296.

Główną przyczyną braku solidnej analizy historycznej powojennych dziejów Białostoczczyzny jest nieduża znajomość wśród badaczy archiwaliów z tego okresu. Dlatego każda publikacja źródeł jest swoistym wydarzeniem. Ostatnio ukazały się dwa zbiory dokumentów z pierwszych kilkunastu miesięcy po wyzwoleniu regionu spod okupacji niemieckiej w lipcu 1944 r., które do druku przygotował Jerzy Kułak.

Praca zatytułowana: *Pierwszy rok sowieckiej okupacji. Białystok 1944-1945*, składa się ze wstępu, trzech rozdziałów — „Burza”, „W okupowanym mieście”, „Walka” oraz „posłowania” — będących próbą opisu wydarzeń powojennych — głównie z 1944 r., a także wyboru dokumentów określonych jako „aneksy”, „wykazu aneksów”, bibliografii, indeksu osobowego i wykazu skrótów. Całość zamyka sześć ilustracji.

Już we wstępie Jerzy Kułak zaznacza swoje subiektywne stanowisko, opowiadając się za taką wizją dziejów, jaką starano się przedstawić w dokumentacji wytworzonej przez polską konspirację. Nic w tym dziwnego, gdyż bazą źródłową, z której korzystał przy rekonstrukcji okresu powojennego, były tylko akta zbrojnego podziemia (za wyjątkiem drobnych fragmentów akt Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego). Ten błąd popełnia z pełną świadomością, ponieważ stawiając uzasadnione zarzuty historiografii z epoki „Pol-

ski Ludowej”, że „prezentuje ona wyłącznie komunistyczny punkt widzenia naszej historii, w oderwaniu od ówczesnych realiów” (str. 5), specjalnie czyni tak samo i pomija „niewygodne” materiały źródłowe, np. zgromadzone w Archiwum Państwowym w Białymstoku, które są o wiele bogatsze ilościowo i dokładniej opisują ważne sfery życia społecznego od tego co zawarte jest w tzw. „aneksach” — np. szkolnictwo, organizowanie działalności kulturalnej, reformę rolną.

Czytając książkę, szczególną uwagę należy zwrócić na język jakim posługuje się autor. Jest on daleki od naukowego nie tylko poprzez epitety typu: „azjatycka dzicz” (bez cudzysłowu) — na określenie Armii Czerwonej (str. 17), ale również w sferze merytorycznej, kiedy pisze się np. o Bolesławie Bierucie jako „prezydencie PRL” (str. 6). Takiego stanowiska w opisywanych latach nie było, ponieważ prezydenturę Bieruta skasowała konstytucja z 1952 r. — dopiero tworząc Polskę Rzeczpospolitą Ludową, czyli PRL, a jej organ władzy Rada Państwa przejęła uprawnienia prezydenta RP.

O słabym warsztacie historycznym J. Kułaka świadczy też nadużywanie czasu przyszłego i tworzenie własnych wizji niespełnionych dziejów. Na przykład odnośnie przyczyn niepodjęcia przez AK w Białymstoku akcji „Burza” stwierdza: „Nie ulega też wątpliwości fakt, że Niemcy utopia wówczas miasto we krwi mordując 160 tysięcy jego mieszkańców” (str. 14). O jakim „fakcie” jest tu mowa? Przecież wcześniej pisze, iż: „plany mobilizacji [akcji „Burza” — S. I.] pozostały w zasadzie na papierze”, a zasadniczym tego powodem była znikoma ilość broni i amunicji znajdujące się na stanie AK (str. 11). O rzetelności badacza świadczy również podanie sprzecznych liczb mieszkańców Białegostoku, gdyż kilka stron dalej figuruje 100.000 (str. 18). Według spisu z 1946 r. — co jest najbardziej prawdopodobne — Białystok liczył 46.759 mieszkańców.

Mimo tych podstawowych braków, w książce znalazło się wiele cennych ustaleń. Dokładnie opisane zostały kontakty polskiej konspiracji, będącej przedstawicielstwem rządu RP na uchodźstwie, z prącą na zachód radziecką machiną wojenną. Cele polityczne tych dwu stron zasadniczo się różniły i po wkroczeniu Armii Czerwonej na Białostoczczyznę doszło do ostrej konfrontacji. Zabrakło jednak obiektywnego przedstawienia roli „komunistów z Lublina” (str. 25), czyli przedstawicieli PKWN. Marginalizacja tego polskiego ośrodka władzy przez J. Kułaka pokazuje na niedocenianie roli komunistów, którzy przecież przejęli w całej Polsce władzę na następne dziesięciolecia.

W czasie lektury książki czytelnik nie znajdzie odpowiedzi na pytanie w jaki sposób powstał cały aparat administracji podległej „komunistom z Lublina”. Na podkreślenie zasługuje fakt, że administracja ta szybko zainstalowała się na terenach wyzwolonych spod okupacji niemieckiej i objęła wszystkie przejawy życia publicznego — począwszy od systemu oświaty, poprzez działalność produkcyjną (przemysł, rzemiosło), a na pozarządowych organizacjach

społecznych i kulturalnych kończąc. Autor nie próbuje również zastanowić się nad tym czy Polska Partia Robotnicza rzeczywiście była tylko strukturą, jak pisze: „sowiecką, dywersyjną” (str. 18), czy może wypełniała także inne zadania, np. przygotowywała szerokie rzesze polskich kadr komunistycznych do przejęcia ścisłych rządów we wszystkich instytucjach na Białostocczyźnie. W swoim tekście stwierdza tylko: „Zdumiewa fakt, jak szybko moskiewscy najemnicy znaleźli naśladowców wśród zwykłych ludzi, z których wielu wcześniej głośno wychwalało Rząd RP i przedwojenne porządki” (str. 57). Badacz, który przeprowadziłby szeroką kwerendę archiwalną w zespołach akt administracji państwowej i samorządowej różnych szczebli, znajdujących się w Archiwum Państwowym w Białymstoku, nie dziwiłby się, gdyż problem stałby się zrozumiały. Otóż wpływy polskiej konspiracji niepodległościowej wśród ludności Białostocczyzny nie były tak olbrzymie jak to chce widzieć J. Kułak, a niezagospodarowane obszary przejmowali komuniści i robili to z dużym profesjonalizmem. W tworzony przez siebie nowy system komuniści włączali nawet politycznych przeciwników, których wykorzystywano jako specjalistów do momentu przygotowania własnych fachowców i później już zastępowano ich ludźmi w pełni lojalnymi.

Mała znajomość przez J. Kułaka archiwaliów zgromadzonych w Archiwum Państwowym w Białymstoku powoduje także inne konsekwencje. Otóż widzi on w wojskowym aparacie Armii Czerwonej — komendantach wojskowych — prawie absolutną władzę, która nawet „mogła sama wyznaczać władze samorządowe (starostów, wójtów)” (str. 41) — z poprawką odnośnie przytoczonego cytatu, że starostowie tworzyli administrację nie samorządową a rządową. Niestety, autor nie podaje na potwierdzenie tych uogólnień żadnego przykładu i dlatego należy uznać, że jest to po prostu nieprawda. Oczywiście radzieccy komendanci wojskowi popełniali nadużycia, niekiedy uzurpując sobie kompetencje polskich władz cywilnych, ale nie rządzili na Białostocczyźnie zamiast wójtów w gminach i starostów w powiatach. Z lektury całości pracy można wywnioskować, że takie stanowisko J. Kułaka wynika z jego osobistych, antyradzieckich poglądów, a nie z analizy źródeł, chociaż w „aneksach” przytacza kilka dokumentów na potwierdzenie swojej tezy. Jednak na podstawie zachowanych akt polskiej administracji, a także dokumentacji PPR, których autor już nie przytacza, takich wniosków wysnuć nie można.

Autor praktycznie z góry założył cele swych rozważań: „Tak się jednak stało, że zdecydowana większość mieszkańców bądź tylko popierała Rząd RP, bądź brała aktywny udział w konspiracji niepodległościowej, która całkowicie opanowała teren województwa. Przedstawiając więc ten punkt widzenia ówczesnych wydarzeń przez tę właśnie część społeczeństwa przedstawiam w istocie historię widzianą oczyma niemal wszystkich ówczesnych mieszkańców Białegostoku, oczywiście z wyłączeniem ludności pochodzenia białoruskiego i żydowskiego, która (w większości) od lat stanowiła zaplecze

komunistycznej dywersji w Polsce” (str. 5). Pozostawiam bez komentarza konfrontację myśli J. Kułaka z zacytowanym wcześniej zdaniem odnośnie zachowań części społeczności polskiej (ze str. 57), gdyż efekt tego jest jednoznaczny. Odnieść się chciałbym tylko do końcowego sformułowania, co do postawienia poza nawias „historii” większości Białorusinów w Białymstoku, a także na Białostocczyźnie. Antybiałoruskość J. Kułaka widać również w jednym z bodajże tylko dwóch krótkich fragmentów książki, które dotyczą szkolnictwa. Píše on: „wobec całkowitego bojkotu [szkolnictwa — S. I.] ze strony „londyńskich” nauczycieli (a przecież tylko tacy mogli być wówczas w Białymstoku) — komuniści postanowili rozbudować kadrę nauczycielską w oparciu o niemieckich współpracowników i agentów z Ukraińskiego i Białoruskiego Komitetu Narodowego (aneks 20)” (str. 60). W przytoczonym „aneksie” jest jednak tylko jedno nazwisko „członka Komitetu Ukraińskiego” (str. 131), zaś nic nie wspomina się o Białorusinach. Ale nie tylko w tym miejscu J. Kułak próbuje dopasować wybrane fakty do z góry ustalonej tezy, mówiącej o walce całego narodu polskiego z „elementem napływowym” (patrz str. 37), który po wyzwoleniu Białostocczyzny przez Armię Czerwoną spod okupacji niemieckiej rozpoczął „nową okupację” (patrz np. str. 64). Może nie pisałby o „całkowitym bojkocie” w szkolnictwie, gdyby wiedział, że już w listopadzie 1944 r. został zlikwidowany w pekawuenskim Kuratorium Okręgu Szkolnego Białostockiego Wydział Szkół Mniejszościowych, który pierwotnie miał nadzorować szkoły białoruskie w pow. białostockim, bielskim i sokólskim¹, a w następnym roku polska administracja oświatowa zaczęła zamykać także szkoły białoruskie (również w samym Białymstoku). Na czele KOSB stała wówczas Eugenia Krassowska — Polka urodzona w Białymstoku, a wizytatorami byli również Polacy ze stażem jeszcze przedwojennym.

Podobnie bardzo tendencyjne opinie J. Kułak wydaje o organach bezpieczeństwa publicznego, wyolbrzymiając znaczenie „elementu napływowego” — „osób narodowości żydowskiej i białoruskiej oraz Rosjan” (str. 37). Wymienieni w publikacji z nazwiska Mojżesz Szuster z Jasionówki i Konstanty Karpowicz z Grzybowa (była gm. Hołynka) byli jednak „elementem” miejscowym. Spoza regionu byli tzw. „doradcy” — radzieccy oficerowie nadzorujący z ramienia NKWD polskie urzędy bezpieczeństwa. Znaczącą grupę stanowili przy tym funkcjonariusze narodowości polskiej z innych terenów Polski, ale to wynikało między innymi z polityki kadrowej prowadzonej w tym resorcie, polegającej na okresowej rotacji kadr. Teza J. Kułaka o „elementie napływowym” koresponduje tu między innymi z nacjonalistyczną teorią o przywiezieniu Białorusinów na Białostocczyznę w okresie carskiej Rosji,

¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku 1948-1990, akta osobowe działacza ruchu robotniczego Andżilewko Milecjusza.

co nie ma nic wspólnego z prawdą i historią jako nauką, a schodzi na grunt walki ideologicznej. Dla wyjaśnienia kwestii uczestnictwa „elementu napływowego” w urzędach bezpieczeństwa warto przytoczyć słowa szefa Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Białymstoku Tadeusza Piątkowskiego, wypowiedziane w styczniu 1946 r., który stwierdził, że podlegli mu funkcjonariusze to w 20% Białorusini, wobec których prowadzi się specjalną politykę przesuując ich do północnych powiatów i sprowadzając stamtąd Polaków².

Bardzo ciekawe i wartościowe, jako materiały źródłowe do badań historycznych, są tzw. „aneksy”, które zajmują około połowy książki. Jest to 97 dokumentów: raporty, odezwy, rozkazy, artykuły propagandowe z prasy konspiracyjnej, korespondencja — sporządzone przez ludzi zaangażowanych w polskich strukturach konspiracyjnych. Antykomunistyczne pod względem ideologicznym przekonania autorów powodują, że przekazy te w swej warstwie faktograficznej, a w szczególności wartościującej — odnoszącej się do konkurencji politycznej — zawierają często bardzo subiektywne informacje i każdy wykorzystujący je badacz powinien mieć tego pełną świadomość. Niestety, przygotowujący do druku dokumenty J. Kułak nie odniósł się do stronniczych opinii w nich zawartych i nie przeprowadził chociażby bardzo ogólnej krytyki źródłowej. Jako przykład niech posłuży fragment z „aneksu nr 2”, datowanego na 21 VII 1944 r.: „W Zambrowie, Ostrołęce, Sokółce, Wołkowysku stwierdzono nasilenie działalności PPR, zwłaszcza w rozpoznawaniu AK. Dochodzi do starć. Działacze PPR rekrutują się z wostoczników i b. komunistów, pracują często na dwie strony: w PPR i jako agenci gestapo [podkr. — J. K.]. Część komunistów schroniła się pod płaszczyk komitetów białoruskich, gdzie prowadzą działalność antypolską” (str. 108). Jedyne co można stwierdzić w oparciu o te zdania — pochodzące z raportu Okręgowego Delegata Rządu Józefa Przybyszewskiego — to tylko tyle, że jest to wizja polskiego podziemia o strukturach komunistycznych na Białostocczyźnie, którą oparto o posiadane daleko niepełne i po części nieprawdziwe informacje — wymagające dokładnego zweryfikowania. W literaturze historycznej już dawno odnotowano, że PPR w czasie okupacji niemieckiej na Białostocczyźnie nie istniała, jednak dla przedstawiciela polskiego rządu (tzw. londyńskiego) PPR działała nawet w Wołkowysku i zwalczała AK. Podobnie można analizować następne tzw. „fakty”, ale zajęłoby to zbyt wiele miejsca. Zresztą szczegółowa krytyka wykracza poza ramy niniejszej recenzji. Jedyne, na co należy jeszcze zwrócić uwagę w zacytowanym fragmencie dokumentu, to specyficzny zabieg odredaktorski, polegający na podkreśleniu wybranego fragmentu, co nie zostało podyktowane żadnymi, naukowymi motywacjami. Jest to wyraz bardzo daleko posuniętej ingerencji J. Kułaka w tekst

² Tamże, Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej w Białymstoku 1944-1948, sygn. 1/IV/1, k. 84.

źródłowy, przy tym jednoznacznie wskazujący na duży subiektywizm. Należy więc wyraźnie stwierdzić, że pozostawienie bez komentarza nieprawdy zawartej w źródle (odnośnie istnienia PPR), a jednocześnie specjalne zwrócenie uwagi na inny „fakt” („działacze PPR” jako agenci gestapo), wiążący się z poprzednią nieprawdziwą informacją, dyskredytuje J. Kułaka jako obiektywnego edytora.

Dlatego tę pracę należy uznać za nierzetelną, nieprawdziwie ukazującą okres powojenny w Białymstoku i na Białostocczyźnie, a także upowszechniającą antybiałoruskie tezy.

Druga książka: *Białostocczyzna 1944-1945 w dokumentach podziemia i oficjalnych władz*, składa się ze spisu treści, krótkiego wstępu, dokumentów zgromadzonych w dwóch częściach — „Dokumenty podziemia” i „Dokumenty oficjalnych władz” — oraz wykazu ważniejszych skrótów, indeksu osobowego i streszczenia wstępu w języku angielskim.

Mimo tak ogólnego nagłówka, pomieszczone w zbiorze źródła opisują Białostocczyznę w sposób fragmentaryczny. Przy tym nie wiadomo dlaczego najpóźniejszy z publikowanych dokumentów pochodzi z 8 IX 1945 r., kiedy ramy chronologiczne w tytule pracy wyróżniają cały 1945 rok. Niezrozumiałe jest też naruszenie chronologii dokumentów oraz dlaczego zostały wydzielone „dokumenty podziemia” i „dokumenty oficjalnych władz”, do których włączono także pisma wysokich funkcjonariuszy NKWD, czyli przedstawicieli Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Z metodycznego punktu widzenia są to zabiegi niewłaściwe, wprowadzające czytelnika w błąd, których redaktor nie uzasadnił, chociaż w przypisie 594 do dokumentu nr 104 z 29 VIII 1945 r. napisał: „dokument ten [...] jest już z końca sierpnia 1945 r. i czas jego powstania wykracza poza ramy przyjęte dla tej pracy” (str. 272). Tylko dlaczego? Nie sposób również zgodzić się z bardzo ogólnikową motywacją J. Kułaka odnośnie odrzucenia fragmentów dokumentów z zespołów Komitetu Wojewódzkiego PPR w Białymstoku i Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego lub starostw powiatowych, iż są to „sprawy nieistotne dla tematu opracowania” (str. 14). Redaktor powinien odnotować czego dotyczą niepublikowane części dokumentu, czyni to jednak tylko w sporadycznych przypadkach (np. str. 172). Całkowicie nieuzasadniona jest insynuacja, że opuszczenia są „napisane przerażająco nudnym językiem komunistycznej nowomowy” (str. 14). Sprawozdawczość administracji państwowej (UWB i starostw) z tego okresu niczym nie różni się od podobnej twórczości urzędniczej z okresu przedwojennego, na czym się zresztą wzorowano. Po wojnie nastąpiła jedynie zamiana opcji politycznych przy sterze władzy i w administracji z „burżuazyjnej” na „komunistyczną”. Pozostało nawet słownictwo, charakteryzujące się stosowaniem negatywnych określeń odnośnie zwalczanych konkurentów.

Zebrane źródła przedstawiają ogólnie nieprawdziwy obraz pierwszych kilkunastu miesięcy po wyzwoleniu Białostocczyzny spod okupacji niemieck-

kiej. Brak jest tam prezentacji takich zagadnień, jak np.: reforma rolna, szkolnictwo, odbudowa przemysłu ze zniszczeń wojennych, działalność urzędów państwowych zatrudniających kilka tysięcy pracowników. Nic też nie można wyczytać o PPR, czy Polskiej Partii Socjalistycznej. Pominęto również utworzenie i działalność Związku Samopomocy Chłopskiej. Według J. Kułaka opisywany region to „teren opanowany przez Armię Krajową” (str. 14), w którym szerzą się tylko grabieże, mordy, represje dokonywane przez żołnierzy Armii Czerwonej i NKWD. Pomagać w tym procederze miała Milicja Obywatelska i funkcjonariusze UBP.

Niereprezentatywność tematyczna materiału źródłowego jest zrozumiała, ponieważ J. Kułak skorzystał z akt podziemia polskiego, przechowywanych w archiwum Delegatury Urzędu Ochrony Państwa w Białymstoku, oraz jedynie dwóch (!) zespołów z Archiwum Państwowego w Białymstoku — Urzędu Wojewódzkiego Białostockiego i Komitetu Wojewódzkiego PPR w Białymstoku. Nie uwzględnił więc kilkudziesięciu zespołów różnych urzędów administracji państwowej, samorządów terytorialnych, komitetów powiatowych PPR i PPS (także Wojewódzkiego Komitetu PPS w Białymstoku) oraz innych.

Należy też mieć zastrzeżenia co do zabiegów redakcyjnych J. Kułaka. Pozostawiając bez komentarza zasadę przekazu źródła z oczywistymi pomyłkami twórców, którą zastosował J. Kułak, z pewną dozą nieufności trzeba przyznawać wierność i wiarygodność kopiowanych tekstów. Dla przykładu przytoczyć można dokument nr 60, w którym na str. 191 brak jest jednej linijki maszynopisu archiwalnego, co z kolei spowodowało błędną ingerencję redaktora w publikowanym tekście. Świadczy to, że już w fazie kopiowania z egzemplarza archiwalnego nastąpił błąd i w konsekwencji redaktor zrobił dopisek przeinaczając przy publikacji jeszcze bardziej treść dokumentu.

Przypisy odredakcyjne, dotyczące treści dokumentów, wyjaśniają tylko wybrane zagadnienia dotyczące głównie relacji polskiego podziemia niepodległościowego z aparatem policyjno-wojskowym oficjalnych władz polskich i jednostek wojskowych radzieckich. Redaktor w przypisach nadużywa prawa do oceny faktów zawartych w dokumentach, która jest jednostronna i tym samym subiektywna, a niekiedy wręcz rozmija się z prawdą.

Dlatego osobnego komentarza oraz wyjaśnień potrzebuje potraktowanie spraw białoruskich. Otóż Białorusini zostali opisani przez J. Kułaka jako jednolicie zachowująca się masa konformistów, a co gorsze — padło oskarżenie o zdradę państwa polskiego. Opinia taka jest komentarzem redaktora do jedynie dwóch zdań z raportu sytuacyjnego nr 8 Komendy Okręgu AK Białystok z 10 X 1944 r.: „Sowieci nie mogą otrząsnąć się ze zdumienia, co się stało w stosunku do 1939-1940 r., kiedy to było pozornie dużo elementu pro-rosyjskiego. Meldują z terenu o ustawicznej walce Białorusinów o Polskę⁷⁶” (str. 45). Przy tym wyjaśnić należy, że cytowany fragment odnosi się nie do Białostoczczyzny, lecz dotyczy Grodzieńszczyzny, co wyraźnie w teks-

cie dokumentu zostało odznaczone w postaci poprzedzającego go hasła: „Stosunki na wsch[ód] od linii Curzona”. Mimo to J. Kułak pod przypisem 76 stwierdza: „Informacja mylna. Białorusini przypomnieli sobie o Polsce, gdy rozeszła się wieść o przesiedleniu do ZSSR, robili więc tylko to, co było dla nich korzystne. Sformułowania „walka o Polskę” nie należy rozumieć dosłownie — chodzi tu o pozorne deklarowanie przez Białorusinów polskości, co miało ich uchronić przed przesiedleniem do BSSR. Gdy okazało się, że to za mało, zaczęli masowo wstępować w szeregi MO, gdyż rodziny funkcjonariuszy MO nie podlegały przesiedleniu. Już w końcu 1944 r. (a następnie wiosną 1945 r.) pojawiają się pierwsze doniesienia wywiadu AK o petycjach kierowanych przez Białorusinów do władz ZSSR, zawierających prośby o przyłączenie pow. Bielsk Podlaski do ZSSR. Niektórych z sygnatariuszy tych petycji na rozkaz komendanta Obwodu „Koryckiego” zlikwidował oddział „Łupaszki” wiosną 1945 r.” (str. 45-46). Niezrozumienie zapisu źródłowego spowodowało błędne stwierdzenie odnośnie Białorusinów na Grodzieńszczyźnie, że obawiali się przesiedlenia do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a w związku z tym bezzasadny jest cały dalszy wywód. Wynika to — moim zdaniem — ze znikomej wiedzy J. Kułaka o problematyce białoruskiej oraz jego osobistych uprzedzeń w stosunku do Białorusinów jako narodu.

W przypisie 459 J. Kułak jasno przedstawił stosunek całego podziemia „AK-WiN, jak i NOW-NSZ-NZW” (str. 179) do ludności białoruskiej na Białostocczyźnie, który ogólnie można określić jako negatywny. I to potwierdzają wszystkie źródła bez względu na ich twórców. Rozwiązanie problemu polskie podziemie niepodległościowe widziało w wysiedleniu Białorusinów do ZSRR i pogląd ten był zgodny ze stanowiskiem „władzy ludowej”, a także władz radzieckich i ich przedstawicieli z komisji ewakuacyjnych. Redaktor przyznał też, że represje podziemia wobec Białorusinów „miały miejsce dosyć często” (str. 179). Pewnym novum jest natomiast stwierdzenie, iż zwolnienie z obowiązków podatkowych tych osób, które zapisywały się na wyjazd do ZSRR, „spowodowało poważny spadek realizacji dostaw kontyngentowych na terenie powiat[u] Bielsk Podlaski” (str. 179). Ukazują to również materiały wytworzone przez oficjalne władze polskie, ale nie określają wielkości tego zjawiska. A jeszcze w 1992 r. J. Kułak twierdził, że stosunkowo wysoki procent realizacji kontyngentów w powiecie Bielsk Podlaski na przełomie 1945/1946 r. „świadczy o masowym poparciu ludności białoruskiej dla okupantów [chodzi o oficjalne władze polskie — S. I.]”, co było przyczyną represji ze strony polskiego podziemia³.

³ J. Kułak, *Organizacja i walki III Wileńskiej Brygady NZW (Narodowego Zjednoczenia Wojskowego) kpt. Romualda Rajsa — „Burego” (1945 — październik 1946)*, [w:] *Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939-1956*, Warszawa [bez roku wydania], str. 93.

Mimo, że dobór dokumentów w zbiorze zredagowanym przez J. Kułaka jest stronniczy, to jednak poszerza on ogólnodostępną bazę źródłową o okresie ostrej walki o władzę na Białostocczyźnie. I w pełni trzeba zgodzić się z myślą autora, że: „Niestety, mimo iż upłynęło już 7 lat od pamiętnego 4 czerwca 1989 r., nadal bardzo mało jest publikacji przedstawiających, na podstawie dokumentów, początki PRL-u w Białostockiem”. Dodać tylko można, że nikt z polskich historyków z Białegostoku — poza kręgiem osób z Białoruskiego Towarzystwa Historycznego — nie podjął się obiektywnego zbadania okresu tworzenia się „władzy ludowej” na Białostocczyźnie i miejsca Białorusinów w zachodzących wówczas procesach dziejowych.

Sławomir Iwaniuk
(Bielsk Podlaski)

Droga ku wzajemności

W dniach 2-3 lipca 1998 roku w Białowieży odbyła się piąta edycja polsko-białoruskiej konferencji naukowej *Droga ku wzajemności*. W przeciwieństwie do lat poprzednich, tym razem grono organizatorów zostało ograniczone wyłącznie do instytucji naukowych. Były nimi Katedra Filologii Białoruskiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz Polskie Towarzystwo Białorutenistyczne. Z powodu nieprzybycia większości jej uczestników mających reprezentować Białoruś obrady zostały skrócone z zaplanowanych trzech dni do dwóch.

Tematyka obrad, tradycyjnie obejmująca szeroko pojęte polsko-białoruskie związki kulturowe, zwłaszcza literackie i językowe, tym razem została poszerzona o problematykę mickiewiczowską wiążącą się z dwóchsetną rocznicą urodzin poety. Referentami byli przede wszystkim literaturoznawcy i językoznawcy oraz przedstawiciele socjologii i kulturologii.

Aleksander Barszczewski (Warszawa) mówił o białoruskim piśmiennictwie emigracyjnym w Paryżu w drugiej połowie lat trzydziestych i na początku czterdziestych XX w. W Paryżu ukazywały się pisma białoruskie „Biuleteń” i „Rech”, które opisywały nie tylko życie emigracji białoruskiej we Francji, lecz także Białorusinów w ówczesnej Polsce i na Białorusi Radzieckiej. Wystąpienie Jana Czykwina było próbą prześledzenia — na poziomie tekstu naukowego — procesu rodzenia się nowego typu myślenia literaturoznawczego. Autora interesowało, jak zjawisko to przebiega u ludzi biograficznie związanych z socjalizmem, „zrośniętych” z ideą komunistyczną. Natomiast Nina Barszczewska mówiła o idei obrony języka białoruskiego, prezentowanej przez redaktorów gazety emigracyjnej „Bačkauszczyna”, wydawanej w Monachium w latach 1947-1966. Nawoływano w niej do posługiwania się językiem białoruskim oraz przestrzegania zasad puryzmu językowego.

Ryszard Radzik (Lublin) mówił o specyficznym odbieraniu czasu przez współczesnych Białorusinów. Ich czas społeczny nie jest na ogół czasem narodowym; nie ma silnego wymiaru linearnego. Nie jest też nasycony rytmem kapitalizmu. Jest zagłębiony w teraźniejszości. Gościem konferencji był Bolesław Chmieliński, przewodniczący Zarządu Głównego Stowarzyszenia Współpracy Polska — Białoruś, organizacji zarejestrowanej w 1992 roku, liczącej około 2 tys. członków, wspierającej współpracę między oboma krajami w dziedzinie gospodarczej, naukowej, kulturalnej.

Wygłoszono trzy referaty na tematy językoznawcze. Zdaniem Bazylego Tichoniuka (Zielona Góra), badania przeprowadzone nad używaniem form imion osobowych przez młodych polskich Białorusinów pozwalają stwierdzić, iż w tej grupie następuje silny proces asymilacji do polskości. Albert Bartoszewicz (Olsztyn) mówił — analizując pięciotomowy akademicki słownik objaśniający — o wykorzystaniu elementów (morfemów) pochodzenia greckiego i łacińskiego we współczesnym słowotwórstwie białoruskim. Referent zasygnalizował fakt rozwijania się obecnie tendencji okcydentalistycznych, głównie pod wpływem języka angielskiego. Natomiast Jadwiga Głuszkowska (Warszawa) przedstawiła stopień zaawansowania prac nad „Wielkim słownikiem białorusko-polskim” mającym liczyć 60-70 tys. haseł. Przewidziane na 2 tomy dzieło ma się ukazać nie wcześniej niż za 5 lat.

Teresa Zaniewska (Białystok) swoje wystąpienie zatytułowała „Piewca miłości. W świecie poetyckim Ryhora Kruszyny”. Mówiła interesująco i pięknym językiem o białoruskim poecie (1907-1979) emigracyjnym, tworzącym najpierw w Niemczech, a później w Ameryce. Magdalena Michałowska (Warszawa) opowiedziała o białoruskich demonach domowych, a Bazyli Białozowicz (Olsztyn) — o białoruskich źródłach twórczości Adama Mickiewicza. Ostatni referent wiele uwagi poświęcił pochodzeniu poety. Przedstawił różnorodność poglądów na tę kwestię występujących w literaturoznawstwie oraz historiografii polskiej i białoruskiej.

W pozostałych wystąpieniach Nadzieja Panasiuk (Warszawa) mówiła o religijnych motywach we współczesnej poezji białoruskiej, Alicja Bednarczuk (Kraków) — o Adamie Mickiewiczu w ikonografii Muzeum Narodowego w Krakowie, Jan Żamojcin (Warszawa) — o wpływie historycznej spuścizny na twórczość Aleśia Barskiego (Aleksandra Barszczewskiego), a Siarhiej Kowalow (Lublin) — o poetyckiej spuściznie XVI-wiecznego poety Cypriana Bazylika.

Interesujące informacje przedstawił Siarhiej Habrusiewicz (Grodno) w wystąpieniu zatytułowanym „Kultura jako czynnik trwania i rozwoju grup etnicznych”. Według podanych przez niego danych, w roku szkolnym 1997/1998 jedynie 3,7% uczniów klas pierwszych uczęszcza w Grodnie do klas białoruskojęzycznych, w Mińsku — 7%. Na uniwersytecie w Grodnie około połowy przedmiotów wykłada się po białorusku, a tylko jedna 10-latką w tym mieście jest w pełni białoruskojęzyczna. Konferencję zakończyły dwa wystą-

pienia zapowiedziane jako komunikaty. Natalia Marcinkiewicz (Mińsk) przedstawiła wyniki badań socjologicznych zatytułowanych „Współczesny stan i perspektywy białoruskiej edukacji w krajach bliskiej zagranicy”. Z 34 przebadanych szkół 26 znajduje się w Polsce. Natomiast Ewa Romanowska (Białystok) zaprezentowała opinie nauczycieli języka białoruskiego o białoruskojęzycznym szkolnictwie w PRL.

Uczestnicy konferencji świadomi byli tego, iż niektóre z poruszanych przez nich problemów mają nie tylko wymiar scjentystyczny, lecz wykraczają poza mury sali obrad, dotyczą na co dzień samych Białorusinów. Ożywioną dyskusję wzbudził stan świadomości narodowej, tożsamości językowej Białorusinów, ich duża aktywność wydawnicza (słowniki, encyklopedie). Mówiono o przeszłości, jak i o przyszłości Białorusi.

Ryszard Radzik
(Lublin)

Języki w Wielkim Księstwie Litewskim

Organizatorem konferencji, która odbyła się w Budapeszcie w dniach 25-26 maja 1998 r. była Katedra Filologii Wschodniosłowiańskiej i Bałtyckiej Uniwersytetu Budapeszteńskiego. Pełny tytuł konferencji brzmiał: *Języki w Wielkim Księstwie Litewskim i we współczesnych państwach Europy Środkowej i Wschodniej: analogie i dziedzictwo*. Jej głównym sponsorem była Fundacja Sorosa.

Do Budapesztu przyjechali sławiści — zwłaszcza językoznawcy — z Węgier, Polski, Białorusi, Rosji, Łotwy, Litwy, Ukrainy i Włoch. Znaczna część referatów poświęcona była problematyce białoruskiej. Przedstawię przede wszystkim te spośród nich, które wykroczyły poza specjalistyczną problematykę językoznawczą.

Wprowadzenie do konferencji wygłosił główny organizator konferencji docent Andás Zoltán. Mówił on o kontaktach językowych i kulturowych Węgrów z narodami Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie średniowiecza i renesansu. Rzetelny warsztat naukowy zaprezentowała Dorota Żyłko (Gdańsk) przedstawiając referat na temat Kodeksu Przemyskiego jako XV-wiecznej cerkiewnosłowiańskiej ruskiej redakcji powstałej w warunkach językowych i kulturowych kontaktów białorusko-polsko-ukraińskich. Ożywioną dyskusję wzbudziła problematyka zawarta w referacie Włodzimierza Miakiszewa (Kraków) zatytułowanym „Język ruski Statutu Litewskiego 1588 roku i wileńskich ksiąg urzędowych końca XVI wieku”. Ryszard Radzik (Lublin) mówił o językach Białorusi w XIX-XX w. (białoruskim, polskim, rosyjskim), ewolucji ich funkcji i zmienności relacji. Autor przedstawił m.in. dane liczbowe obrazujące procentowy udział szkolnictwa białoruskojęzycznego

(szkół i uczniów) w całym szkolnictwie Białorusi od lat 20. XX wieku poczynając, także związki między ideologią narodową i sowiecką a językiem rosyjskim i białoruskim jako nośnikami odmiennych systemów wartości we współczesnej Białorusi. Giovanna Brogi Bercoff (Mediolan) swoje wystąpienie zatytułowała: „Wieloznaczność i wielokulturowość w Wielkim Księstwie Litewskim”. Mówiła o aspektach konfesyjnych i katechetycznych nauczania języków narodowych w szkołach jezuickich w XVI i XVII w. Zdaniem autorki, pluralizm językowy i kulturowy wybitnych członków ówczesnych elit białoruskich i ukraińskich (których przedstawicielami byli m.in. Symeon Połocki, Dymitr Tuptało Rostowski, Stefan Jaworski) zanikł po ich przeniesieniu do Moskwy. Budzi on wątpliwości, co do prawdziwości tezy Borysa Uspińskiego o istniejącym paralelizmie między rozwojem językowym w Wielkim Księstwie Litewskim a Rusią Moskiewską.

Spośród pozostałych wystąpień tematyka białoruska zawarta była zwłaszcza w referatach: Siarhieja Sakieja (Grodno — Budapeszt) „Tytuł carski w korespondencji dyplomatycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego połowy XVI wieku”, Lajosza Sëke (Eger) „O języku pierwszych drukowanych katechizmów prawosławnych i unickich” oraz Kazimierza Pastusiaka (Warszawa) „Nazwy głównych świąt cyklu wiosennego i zimowego na Białostocczyźnie”.

Większość referentów z Białorusi, których wystąpienia zostały umieszczone w programie konferencji, nie dojechała na nią ze względu na zamknięcie w tym kraju sponsorującej przejazd do Budapesztu Fundacji Sorosa.

Niezależnie od przewidzianego w przyszłości druku materiałów konferencyjnych, organizatorzy udostępniili uczestnikom spotkania zbiór wydanych streszczeń (tez) referatu.

Ryszard Radzik
(Lublin)